

УДК 32:316.42

О. С. Гончарова

РЕФЛЕКСІЇ КОНЦЕПТУ «ВІДЧУЖЕННЯ» У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Розкрито основні етапи формування концепту «відчуження» у науковому дискурсі. Виявлено специфіку розуміння відчуження як феномена і як поняття. Визначено, що відчуження як соціальне явище виникло задовго до появи дефініції та змістовного наповнення цієї категорії. З'ясовано різноплановість проблеми відчуження людини у світовому науковому дискурсі. Систематизовано основні трактування відчуження, у результаті чого визначено, що сучасні характеристики феномену відчуження втратили концептуальну цілісність. Пропонується узагальнена категорія «відчуження».

Ключові слова: відчуження, самовідчуження, соціокультурна ситуація.

Раскрыто основные этапы формирования категории «отчуждения» в научном дискурсе. Выявлено специфику понимания отчуждения как феномена и как понятия. Определено, что отчуждение как социальный феномен возник задолго до возникновения дефиниции и содержательного наполнения этой категории. Выявлено разноплановость проблемы отчуждения человека в мировом научном дискурсе. Систематизировано основные трактовки отчуждения, в результате чего установлено, что современные характеристики феномена отчуждения утратили концептуальную целостность. Предлагается обобщающая категория «отчуждения».

Ключевые слова: отчуждение, самоотчуждение, социокультурная ситуация.

The basic stages of the concept of «alienation» in scientific discourse. The specific understanding of alienation as a phenomenon and as a concept. Determined that the exclusion as a social phenomenon emerged long before the definition and content of this category. It is found diversity problem alienation of man in the world scientific discourse. Systematized basic interpretation of alienation, resulting in determined that the current characteristics of the phenomenon of alienation lost conceptual integrity. Proposed generic category of "alienation."

Key words: alienation, alienation, social and cultural situation.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства завжди супроводжувався відчуженням, яке виникає у часи соціальних криз і стихає в часи динамічного розвитку, але ніколи повністю не зникає. Вивчення цієї проблеми можливе лише за умови глибинного розуміння явища відчуження. Вчені, починаючи з давніх філософів, намагалися дати пояснення цьому феномену. Проте, як до соціального явища, до нього почали звертатися лише філософи Нового Часу. Оскільки накопичений теоретичний матеріал дає

неоднозначне та розмите визначення поняття «відчуження», то зрозумілим стає той факт, що сучасні філософи, соціологи, культурологи та політологи по різному підходять до вивчення проблеми відчуження в залежності від того, з яких позицій вони розглядають природу цього явища. Розуміння проблеми відчуження людини – запорука прогнозованості соціальних і політичних процесів. Дослідження існуючих у світовому науковому просторі концепцій відчуження дає можливість зрозуміти сутність проблеми, а, отже, перспективи її вивчень сьогодні.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідженням еволюції концепту «відчуження» у світовому науковому дискурсі займаються вчені різних галузей знань: філософії, соціології, психології, політології та ін. До аналізу надбань щодо даної проблеми у світовому суспільствознавстві частково звертались такі науковці: С. Іванова, М. Ігнатов, Я. Ляхова, А. Макара'єва, С. Петошина, Я. Чайковський та ін. Проте для більшості дослідників аналіз концепту «відчуження» у світовій науковій думці слугував для обґрунтування теоретичних підходів, визначення методологічного апарату для пізнання і розуміння дійсності у сфері їх зацікавлення. Однак у більшості випадків дослідники не ставили перед собою завдання звести науковий доробок попередників до чіткої логічної структури. Це й стало однією з причин звернення автора до зазначеної теми.

Мета статті – здійснити аналіз творчих доробків соціально-філософської, соціально-політичної, соціально-економічної та соціально-психологічної думки, пізнавальний синтез яких дозволить чітко й виразно окреслити змістовну сутність феномену відчуження.

Виклад основного матеріалу. Феномен відчуження з'явився задовго до появи поняття та категорії «відчуження» і на початковому етапі проявляє себе лише як пояснення реакції людської свідомості на різноманітні протиріччя. Особливістю досліджуваного явища можна вважати надання йому значення роз'єднання і перетворення чогось свого, що належить до «Я» людини, – на чуже. Перші уявлення про відчуження можна віднайти у

філософських трактатах Античності, де його розуміння визначається космоцентричними уявленнями людей. Основним джерелом відчуження вважається виникнення фізичного світу, що призвело до появи людини, яка має здатність осмислити своє космічне оточення і себе як космічну істоту. Всі проблеми людини в період Античності розглядалися в органічному взаємозв'язку з місцем, яке вона займала в Космосі. Нездатність зрозуміти цей недотримання цього закону порушувало гармонію і призводило до недосконалості, яка містила в собі ідею відчуження та призводила до різного роду соціальних катаклізмів. Таке тлумачення відчуження зустрічається в роботах Платона та Аристотеля [1, с. 10]. Давні філософи зазначали, що воно може проявлятися як на індивідуально-людському рівні так і на суспільному.

У період Середньовіччя ідея відчуження визначалась геоцентричним світоглядом і розглядалася через протиставлення Бога, який створив світ, що функціонує згідно з закладеним в ньому божественним законом, та людини, яка живе у відповідності до цих же законів. Через ідею відчуження були здійснені спроби пояснити причини розриву зв'язку між людиною і Богом та основні протиріччя людського існування: внутрішню напругу, полярність людської природи, існування в світі зла. Це досить чітко ми можемо спостерігати в роботах А. Августина, Ф. Аквінського, Д. Скота, Абельяра.

Проблема відчуження продовжує залишатись актуальною і в епоху Відродження. Вона була пов'язана з двояким розумінням сутності людини – «природної» та «божественної», що породжувало протиріччя як в усвідомленні себе людиною, так і в усвідомленні своєї діяльності. Це знайшло відображення в поглядах Джованні Піко деллі Мірандолли, Джанноццо Марнетті, Леона Батіста Альберті та інших мислителів даного періоду [8, с. 11]. Феномен відчуження осмислюється в цей період як реакція на протиріччя, пов'язані, з одного боку, з тим що людина бачить себе в якості Бога-Творця, а з іншого боку – звичної земної людини. Відчуження проявлялося в тому, що людина, якій приписували надзвичайні якості, від самого початку з огляду на природні та фізіологічні особливості мала

обмежені можливості і розуміла це. Отже, феномен відчуження продовжував сприйматися в попередньому значенні «роз'єднання», однак цілісного уявлення про це явище сформовано не було.

Становлення поняття «відчуження» відбувається у XVII ст. і пов'язане це з теорією суспільного договору. Її поява була обумовлена соціокультурною ситуацією, яка вимагала нового розуміння взаємозв'язку «людина – суспільство» з визнанням окремої людини вищою цінністю суспільного життя. У цьому сенсі слід звернутися до робіт Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та Т. Пейна, які пов'язували відчуження з процесом передачі природних прав індивіда державі та наступним потраплянням в залежність від неї. Особливістю поглядів перелічених мислителів є те, що відчуження в їх концепціях виступає добровільним актом людини, необхідним для отримання ними гарантованої безпеки. Т. Гоббс, розглядаючи сутність владних відносин, зазначає: «Я зрікаюся свого права розпоряджатися собою і доручаю робити це оцій людині чи людській громаді з умовою, що ти зрікаєшся свого права задля неї і санкціонуєш всі його дії в подібний до мене спосіб... Це народження того великого Левіафана, чи, певніше (висловлюючись шанобливіше), того Смертного Бога, якому ми завдячуємо, ходячи під Безсмертним Богом, наш мир та захист» [2, с. 196]. При єдиному підході філософів Нового Часу до проблеми принциповою різницею в розумінні відчуження є те, що Локк, на відміну від Гоббса, заявляє, що при укладанні договору навіть у відчуженій формі за особою мають залишатись певні права: на життя, свободу та власність, які є природними й не можуть бути відчужені [3, с. 276]. Особливістю позиції Ж.-Ж. Руссо є те, що крім відчуження, яке базується на необхідності захистити себе, Руссо розмірковує й над ситуацією деспотичності державної влади, яка базується не на даному їй праві, а на грубій силі, що призводить до порушення свобод людини, які мають зберігатись у неї навіть після укладення суспільного договору [9]. Таким чином, філософські концепції «відчуження» у XVII – XVIII ст. джерелом відчуження визнають специфічне

облаштування реальності, недосконалі стосунки в середині якої вносять дисгармонію як у міжособистісні стосунки, так і в самовідчуття людини.

Перехід від поняття «відчуження» до категорії відбувається у ХІХ ст. Він пов'язаний з процесом послідовного наповнення поняття логікою й діалектичним змістом. Вагомий внесок в цей процес внесли представники німецької класичної філософії, які відчуження розглядають в якості історичного процесу, який є результатом діяльності людини в сфері його існування – суспільстві. Відчуження в цей період почали одночасно розглядати в якості об'єктивної і суб'єктивної дії. До проблеми відчуження звертались Г. Гегель, Л. Фейербах, К. Маркс.

Перше систематизоване філософське дослідження відчуження міститься в роботах Г. Гегеля. Відчуження ним виводиться як складна багатоаспектна категорія. З її допомогою розкриваються різні рівні опредмечування та об'єктивації. Відчуження розглядається Гегелем як історичний процес, діалектично обумовлений як самою дійсністю, так і діяльністю суб'єкта. У «Феноменології духу», «Енциклопедії філософських наук» та «Філософії права» цілісно-історичний опис здійснюється через тотальність відчуження і розвиток людської культури, яка представлена як розвиток у формі відчуження. Природа, історія, освіта, мораль, громадянське суспільство, держава – все це різні форми самовідчуження абсолютного духу для самопізнання. Через процес вивчення минулого, заглибленого у внутрішню суть, його теоретичне осмислення відбувається процес подолання цього відчуження. Дух «відчужує себе, а потім з цього відчуження повертається в себе, тим самим лише у такий спосіб проявляючи свою дійсність та сутність, становлячи при цьому надбання свідомості» [1 с. 264]. Дійсність, хоча вона й створена людиною, для неї «становить дещо безпосередньо відчужене» [1, с. 264]. Таким чином, ідея відчуження набуває загальний характер як фактор руху. Протиріччя (або відчуження) є необхідним етапом розвитку, без якого навряд чи можна виявити весь зміст абсолютної ідеї.

Новий шлях для розуміння відчуження відкрив Л. Фейєрбах. По-перше, він використовує поняття відчуження для пояснення існування християнської релігії. По-друге, надає цій категорії антропологічного змісту, ставлячи на місце абсолютного духу як суб'єкт та об'єкт відчуження живу «природну» людину, яка має відчуття, страждає, спостерігає, створює Бога за своїм образом та подобою. На думку Фейєрбаха, в уяві про Бога людина втілила свою родову суть, яку можна спостерігати у якості іншої сутності, що відрізняється від неї. «Теологія роздвоює й відчужує людину, щоб цю відчужену сутність знову з ним уособити» [11, с. 117]. Виражений при цьому процес відчуження має досить серйозні наслідки, оскільки людина, яка створила Бога, починає усвідомлювати себе як його творіння. Фейєрбах пропонує й шлях подолання відчуження – через заміну релігії любові до Бога релігією любові до людини, досягши яку людина поверне свої особисті якості.

Своєрідний переворот у розумінні феномена відчуження, його суті та можливостей подолання здійснив К. Маркс. На відміну від Гегеля, який розумів відчуження як розвиток свідомості, Маркс звертається до соціальної дійсності й матеріально-виробничої сфери суспільства, де й шукає причини відчуження. Окрім того, відчуження розуміється як багаторівневий феномен, кожна форма якого відповідає певному рівню розвитку. Детермінантою усіх форм Маркс вважав економічне відчуження, яке виникає з появою найманої праці у результаті її розподілу, виникнення приватної власності та розвитку товарно-грошових відносин. Спираючись на «Економічно-філософські рукописи 1844 року» Маркса можна виділити ієрархію основних форм відчуження: 1) економічне – відчуження від продукту та процесу праці; 2) соціальне – відчуження від родової сутності, людини від людини; 3) політичне – відчуження держави від народу, бюрократизм; 4) духовне – релігійне відчуження, буржуазна політична економія, грошовий фетишизм як одна з форм відчуженої свідомості. Слідом за Фейєрбахом Маркс продовжує надавати відчуженню яскраво вираженого негативного значення, переносячи

його з релігійної основи на економічну, а в якості способу подолання пропонує зміну матеріальних умов життя суспільства, у тому числі відмову від приватної власності [6, с. 98, 116–117]. Ця відмова не акт, а процес, обумовлений двома факторами: зростанням рівня розвитку виробничих сил, що на відповідному рівні зробить можливим розмивання причин відчуження – поділу праці й вдосконалення індивіда, який стане здатним на високому рівні свого розвитку освоювати, розпредмечувати все багатство людської сутності, заключене в суспільних відносинах [4, с. 341; 5, с. 331–332].

У ХХ ст. вивчення феномену відчуження продовжилось в різних галузях, що призвело до появи великої кількості концептуальних підходів до його розуміння. У концепціях науковців Франкфуртської філософської школи (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, А. Швейцер) чітко простежується соціальний підхід до визначення суті відчуження. Спираючись на категорію «відчуження», яку розробив Маркс, вони акцентують увагу на особливостях соціальних процесів в умовах індустріального суспільства. Г. Маркузе зазначає, що одномірне мислення систематично насаджується виробниками політики та їх намісниками в сфері масової інформації, універсум їх дискурсу впроваджується завдяки гіпотез, які рухаються самостійно та безперервно й планомірно повторюються, перетворюючись на гіпнотично діючі формули та установки [7, с. 426]. А. Швейцер звертає увагу на антигуманний характер умов існування людини, які ведуть до відчуження. Нормальне ставлення людини до людини зустрічає багато перепон. Людина втрачає почуття спорідненості зі своїм ближнім й таким чином скочується на шлях антигуманності. А. Швейцер стверджує, що не лише між економікою й духовним життям, а й між суспільством та індивідом склалася пагубна взаємодія. Якщо колись суспільство підіймало людей, то тепер воно нас пригнічує. На людину, писав він, почав негативно діяти прискорений рух соціуму, різке посилення темпів розвитку суспільного життя. Надзайнятість сучасної людини в усіх прошарках суспільства веде до загибелі в ньому духовності [15]. В числі факторів, які ведуть до втрати

духовності, знаходяться такі чинники: зростання спеціалізації в усіх сферах людської діяльності (виробництво, наука, управління), посилення технізації суспільства, швидке зростання безособового наукового знання, розширення впливу цієї безособовості на індивіда й т. п.

Психологічна позиція, яка відображає погляди філософів психоаналітичного напрямку (З. Фрейд, Е. Фромм), розглядає відчуження як атрибут психіки людини, в основі якої лежить внутрішньо-особистісний конфлікт. Отже, вивчаються не соціальні умови життя людини, а її індивідуальні особливості. Джерелом відчуження виступає протиріччя між «індивідуальним» або «колективним» несвідомим та соціальними вимогами, які локалізуються в людській свідомості, що дозволяє побачити можливості подолання відчуження шляхом аналізу правомірності соціальних норм й примирення людини зі своєю природою. Погляди Фрейда й Фромма багато в чому співзвучні. Однак, якщо Фрейд говорить про невроз як про фактор відчуження, наслідком якого є або невротична втрата власного «Я» (деперсоналізація) або втрата відчуття реальності оточуючого світу (дереалізація) [12, с. 355], то Фромм акцентує увагу на тому, що значна кількість невротичних конфліктів, які приводять до відчуження, визначаються не інстинктивними, а соціокультурними схильностями, що дає можливість говорити про соціальну природу підсвідомого в психіці [13, с. 27]. Це дозволяє зробити висновок про наближення його поглядів до головної тези марксистської філософії про причинну обумовленість всіх явищ духовного життя, в тому числі й відчуження, соціальними відносинами.

Особистісний підхід, представлений в концепціях філософів екзистенціалістів (Ж.-П. Сартр, А. Камю, К. Ясперс, М. Марсель), розглядає відчуження через призму протиставлення самобутньої особистості індивіда та суспільства, яке протистоїть йому. Свобода індивіда проявляється не в тому, щоб поставити мету, а в тому, щоб зробити вибір. Початковий вибір відбувається поза свідомістю індивіда і виникає невідомим чином з першої миті появи людини на світ. При цьому, під час подальшого життя,

якщо людина ставить перед собою мету, яка йде в розріз з початковою, то вона, на думку Ж.-П. Сартра, приречена на невдачу: «Ми є свобода, яка обирає, однак ми не обираємо бути вільними; ми приречені на свободу» [10, с. 116]. При цьому свобода, в первинному своєму змісті, знищується. Початковий вибір, який іде врозріз з сумнівними бажаннями людини й не дозволяє їй розвивати свою особистість, означає тотальне відчуження індивіда. Це знаходить відображення в такому індивідуальному стані людини, як самотність, почуття екзистенціальної покинутості, ворожості світу, втраті зв'язку з ним, в покинутості Богом, провалі випробувань свободою, безглуздості свого існування, відчужені у міжособистісних відносинах. До екзистенціального концепту «відчуження» досить близьким є варіант розгляду даного феномену, запропонований М. Хайдегером. Виділяючи «дійсне» й «недійсне» в житті людини, М. Хайдегер стверджує, що відчуження є невід'ємним атрибутом його життя, і пов'язує його з приреченістю людини взаємодіяти з речами. При цьому зазначається, що у разі виходу речей на перший план, життя набуває характеру недійсного, і, тим самим, приводить до відчуження [14, с. 76].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Концепт «відчуження» пройшов досить довгу генезу. Він еволюціонував від механічного його пояснення як акту свідомої чи вимушеної передачі певних природних (вроджених, апріорних) прав людини суспільному організму до затвердження його (відчуження) як необхідної сутнісної сторони людського життя, атрибуту буття. Вчені, досліджуючи різні аспекти цього складного феномену, вкладають в його розуміння власний сенс. Позначаючи одним і тим же терміном абсолютно різні явища й процеси, науковці довгий час, зрозуміло, не могли прийти до загальноприйнятого визначення суті відчуження. Якщо одні розглядають феномен відчуження як індивідуально-внутрішнє розщеплення свідомості людини, то іншими відчуження розуміється як опредмечування людської діяльності, відділення від людини продуктів його матеріальної й духовної праці. Формування різних напрямків

та підходів у визначенні концепту «відчуження» обумовлено залежністю від сфер суспільства, в яких він має місце. На сучасному етапі виділяються наступні види відчуження: економічне, соціальне, культурне, політичне. Зазначена класифікація може вважатися універсальною, так як охоплює всі сфери суспільного життя. Аналіз особливостей відчуження у різних сферах дав можливість сформулювати інтегровану дефініцію. У широкому розумінні відчуження – це втрата зв'язку між об'єктом і суб'єктом, явище у результаті якого, суб'єкт відчуває не контрольованість і незалежність з боку об'єкту і перестає ототожнювати своє єство з ним. Існування феномену політичного відчуження в українському суспільстві породжує необхідність його детального вивчення та пошуку шляхів мінімізації негативних наслідків, особливо в умовах кризи та нестабільної політичної ситуації, чому й буде присвячена наступна стаття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г. В. Феноменология Духа. Философия истории / Г. В. Гегель. — М. : Эксмо, 2007. — 880 с.
2. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданського / Т. Гоббс. — М. : Мысль, 2001. — 216 с.
3. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Локк Дж. Сочинения : В 3 т. — Т. 3. — М. : Мысль, 1988. — С. 137—405.
4. Маркс К. К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 50 т. — Т. 1. — М. : Политиздат, 1974. — С. 219—368.
5. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 50 т. — Т. 3. — М. : Политиздат, 1974. — С. 7—544.
6. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 50 т. — Т. 42. — М. : Политиздат, 1974. — С. 41—174.
7. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе ; [пер. с англ.]. — М. : АСТ, 2002. — 526 с.
8. Петошина С. И. Отчуждение как социокультурный феномен и понятие социально-философского анализа: Автореферат дис.. канд. философ. наук / С. И. Петошина. — Архангельск, 2010. — 22 с.
9. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре: Трактаты / Ж. Ж. Руссо ; [пер. с фр.]. — М. : Кучково поле, 1998. — 323 с.
10. Сартр Ж.-П. Избранные произведения / Ж.-П. Сартр. — М. : Из-во политической литературы, 1992. — 348 с.

11. Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2-х т. / Л. Фейербах. — Т. 1. — М. : Наука, 1955. — 345 с.
12. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / З. Фрейд ; [сост., науч. ред., авт. вступ ст.. М. Г. Ярошевский]. — М. : Просвещение, 1989. — 447 с.
13. Фромм Э. «Иметь» или «быть» / Э. Фромм ; [пер. с нем. Э. Телятниковой]. — М. : АСТ, 2008. — 314 с.
14. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. — М. : Республика, 1993. — 315 с.
15. Швейцер А. Проблема этики в ходе развития человеческой мысли [Электронный ресурс] / А. Швейцер. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Schweitzer/Prob_Etik.php